

فهرست دست نویس های کتابخانه تامس فیشر

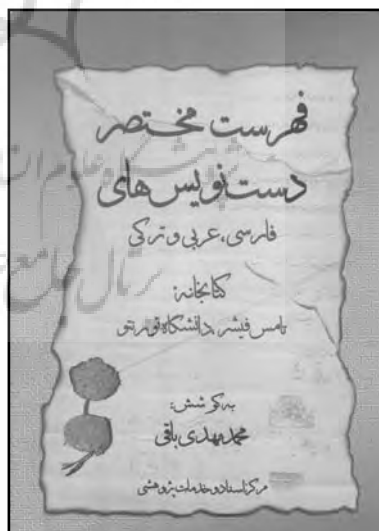
• سفانه انجم روز
کارشناس زبان و ادبیات فارسی

مقدمه

جمع آوری کتب دانشگاه تورنتو به سال ۱۸۹۰ بازمی گردد که به تدریج از سراسر آمریکای شمالی، بریتانیا و اروپا به این مجموعه افزوده شد. در سال ۱۹۰۱ م. کتابخانه بزرگ کنن هنری سکیدینگ (Canon Henry Scadding) بنابر وصیت وی به مجموعه دانشگاه افزوده شد و از این سال نسخ نایاب در «گنجینه هنر» نگه داری و هر روز بر شمار آن اضافه می گردید.

قدیمی ترین نسخه در این مجموعه، لوحی است به خط بابلی به تاریخ ۱۷۸۹ ق. م. و شی و شش قطعه پاپیروس که در مصر یافت شده اند و کهن ترین آن به تاریخ ۲۴۵ ق. م. باز می گردد. دیگر مجموعه های جالب و نایاب موجود در این مجموعه عبارت اند از: مجموعه کتب عبری فرید برگ (Friedberg) شامل تعداد زیادی نسخ از سده های میانه و نیز قطعات گنیزه (Genizah)، مجموعه سه هزار جلدی ربی ایبرهم پرایس (Abraham Price)، مجموعه آثار داروین، مجموعه گالیله که شامل آثار وی و معاصران او در نجوم و فیزیک است.

نویسنده فهرست خود را با واژه «مختصر» توصیف کرده اند. در شرایط فعلی که اصول فهرست نویسی نسخه های خطی هنوز در مطاوی فهرست های قدیمی پراکنده و پنهان مانده و هیچ منبع درسی و تعلیمی مدونی برای آن سراغ نداریم چرا که هنوز به صورت رشته ای دانشگاهی مورد تجربه تدریس و آموزش قرار نگرفته، جای تأمل و بحث بسیار باز است که آیا مختصر یا مفصل نویسی حدود و ثغور معین و مشخصی دارد یا امری است که به سلیقه و تشخیص فهرست نویس باز بسته است. غیر از این سؤال که اصولاً خلاصه و

• محمد مهدی باقی فهرست مختصر دست نویس های فارسی، عربی و ترکی کتابخانه تامس فیشر دانشگاه تورنتو، تهران: مرکز اسناد و خدمات پژوهشی وزارت امور خارجه، چاپ اول، ۱۳۸۲، ۲۱۹ صفحه، وزیری.

نسخه‌ها از شاخه نسخه‌شناسی هم چکیده‌تر است، برای باز نمود کوشش فهرست‌نویس سخن را با بحث نسخه‌شناسی کتاب که نسبتاً مفصل است، آغاز می‌کنیم. همان‌گونه که در آغاز سخن نیز گفته‌آمد، تا آن‌گاه که دستورکاری برای فهرست‌نویسی نسخه خطی رسماً تنظیم و ارائه نشده، لاجرم انتخاب و اولویت بخشیدن به این یا آن مورد نسخه‌شناسی بسته به نظر فهرست‌نویس کاملاً من‌عندی خواهد ماند و تا آن روز مبنای متقن و محکمی که همه صاحب‌نظران یک صدا بر آن متفق القول باشند، برای نقد و سنجش فراچنگ نخواهد آمد.

نویسنده این فهرست در توصیف کتاب‌ها از دیدگاه نسخه‌شناسی نکات زیر را برگزیده و تشریح کرده‌اند:

جلد نسخه

۱. رنگ: دورنگ، چندرنگ، تیره یا روشن.
۲. جنس: مقوایی، چرمی.
۳. اندازه: به cm با کوته نوشت «سم».
۴. جنس و رنگ عطف: چرمی، پارچه‌ای، پلاستیکی همراه با ذکر درجه رنگ.
۵. لفاف.
۶. روکش و جنس آن: پلاستیکی، مخمل.
۷. تزیینات یا ذکر تزیینی نبودن جلد با آوردن واژه «ساده»: «شمسه کاغذی قطاعی زرد» ش ۶۳۹.
۸. سرطبل.
۹. اندرون جلد: مذهب ش ۲۳۲، تشعیر زرین ش ۱۰۴۴، حل کاری ش ۸۶۵.
۱۰. فرسایش جلد یا عطف یا سرطبل؛ نوع آن و تعیین قسمت فرسایش یافته: «موریانه زده مندرس» ش ۷، «نیمه رو و پشت جلد افتاده» ش ۲۱۳، «آب دیده» ش ۲۳، «بسیار آسیب دیده» ش ۲۵۹.
۱۱. مرمت جلد: «چرم مشکی تعمیر شده» ص ۱۹۱ (از بخش بدون شماره فهرست است).

خط نسخه

۱. نوع خط متن.

مفصل در شناخت نسخه به چه معنی است، از تبعات دیگر آموزشی نشدن نسخه‌شناسی، این که تمیز و تشخیص ارزش بحث‌های این علم نسبت به هم مبهم باقی مانده می‌دانیم که نسخه‌شناسی خود در اصل دارای دو بحث است، یکی آنچه صرفاً در شناخت ظاهر نسخه می‌آید، دیگر اصولی که پایه برداشت‌های کتاب‌شناسانه واقع می‌شود، از آنجا که شناخت متن نسخه مهم‌ترین شناسایی است، تمیز و تشخیص بخش دوم نسخه‌شناسی از قسمت اول در کار فهرست‌نویس از اهمیت بسیار برخوردار است که باید در برنامه آموزش این علم مورد نظر قرار گیرد فهرست مورد بحث نمونه‌ای است از این مسأله زیرا مع الاسف بیشتر به بحث‌های مربوط به ظاهر نسخه می‌پردازد تا آنچه که می‌تواند در شناخت متن به کار آید.

در باب روش کار این فهرست

هر فهرستی چه بر پایه دستوری مرسوم و روشی رایج گرد آید و چه به ابتکار و ذوق نویسنده تنظیم گردد، در هر دو حال بایسته است فهرست‌نویس مقدمه‌ای جامع درباره شیوه کار خود در آغاز فهرست بیاورد. نخستین نتیجه چنین مقدمه‌ای آن است که نشان می‌دهد فهرست‌نویس در اتخاذ این روش و فروگذشت شیوه دیگر، چه دلائلی را در دست و در نظر داشته است. در این صورت به بسیاری از پرسش‌ها و احیاناً خرده‌گیری‌ها پیشاپیش پاسخ می‌گوید. فایده دیگری که بر نوشتن این مقدمه مترتب است آنکه به فهرست نویسان کهن کار مجال نقد و تأمل و به نوآموزان نوپا امکان تعلم می‌دهد. فهرست مورد بحث فاقد چنین مقدمه‌ای است و این کاستی برخی پرسش‌ها را بی‌پاسخ و بی‌توجیه باقی می‌گذارد و فهرست را در مواردی پریشان و نابسامان جلوه می‌دهد.

می‌دانیم فهرست‌نویسی کاری است بسیار توان بر و نیازمند وقت و حوصله فراخ و در وقتی تنگ بیش از طاقت بشری نمی‌توان تکلیف کرد و انتظار داشت. از سوی دیگر اخلاق و آداب نقدنویسی در فرهنگ ایرانی، حکم می‌کند «عیب می‌جمله‌چو گفتمی هنرش نیز بگوی» ما در پیروی از این سخن ابتدا به توصیف هنر نویسنده فهرست، سپس به طرح و سنجش برخی موارد می‌پردازیم و از همین ابتدا بررسی خود را در دو بخش کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی طرح می‌کنیم. اما چون فهرست مورد بحث در تشریح کتاب‌شناسانه

اینکه توجه به نکات فوق، در دستور کار و شیوه رفتار فهرست نویس قرار نداشته که به طور یک دست در سراسر فهرست ظهور کند. اگر در مواردی دقت نظر ملاحظه می شود بر سبیل صدفه و اندک است؛ نمونه ای از این موارد نادر معرفی نسخه ۸۴۲ است که کتاب دو شارح دارد و فهرست نویس برای نام یکی از دو شارح به کتاب دیگری از همین فهرست یعنی به نسخه ۸۶۴ ارجاع می دهد.

اما اینکه فهرست نویس در معرفی نسخه ۵۶۹ توضیحی نیز افزوده اند به این شرح که استثنا است:

«این کتاب مختصر خزاین الاسرار است در ده مجلد از همین شارح»

نکاتی از کتاب شناسی که مورد نظر و انتخاب فهرست نویس قرار نگرفته است:

– مراجعه به فهرست مشاهیر رجال یا مولفین و تذکره های موجود یا کتب تاریخی برای یافتن اطلاعاتی بیش از آنچه ترقیمه بیان می دارد و یا از یادداشت های پراکنده در نسخه برمی آید.

– آیا اصل متن نسخه مورد بحث قبلاً با عنوان دیگری تألیف شده. این تغییر نام آیا در پی ترجمه متن بوده است.

– بر متن نسخه چه شروحو و به قلم چه کسانی نوشته شده، آیا هنوز موجودند. هم چنین چه خلاصه هایی از آن در دست هست.

– آیا ترجمه ای از این رساله به دست داده اند، از چه زبانی و به چه زبان. چند ترجمه از آن در دست داریم.

– آیا بخش یا بخش هایی به کتاب الحاق شده. افتادگی ها احتمالاً از روی چه متنی نونویس شده، آیا بر افزوده کتاب یا مترجم نیست.

– آیا پیش از این نسخه ای از آن را توصیف کتاب شناسانه کرده اند، کدام فهرست نویس و در چه تاریخی در این امر پیشقدم بوده است.

در کار کتاب شناسی نسخه ها، نکته مهم دیگر گزینش موضوع مناسب برای کتاب است. به این منظور و برای پیشگیری از هرگونه تشتت و ناهمگونی می توان از فهرست سرعنوان های موضوعی مدد جست و با نگاهی نو و نکته دان عناوین اصلی و فرعی متعددی را متناسب با نسخه های خطی از زبان فارسی برگزید. مهم پیروی بی چون و چرا از یک روش از پیش داده شده نیست، بلکه هدف داشتن الگویی مناسب است برای در انداختن طرحی نوین و یکدست و همگون در سراسر فهرست. ولی فهرست نویس در این کتاب، موضوعی واحد را برای نسخه های گوناگون با تعابیر مختلف و متفاوت طرح کرده اند که نمونه های این پریشانی در «موضوع نسخه» را ذیلاً فرا یاد می آوریم:

۱. علم آموزی، آداب تعلیم و تعلم

۲. مواظظ، نصیحه

۳. شعر، اشعار، منظومه، دیوان.

– به همه موارد مرمت نسخه مجموعاً ذیل یک عنوان اشاره شود. نوع آسیب دیدگی و جای آن اعم از جلد و عطف و سرطبل و کاغذ و لفاف و... و شیوه مرمت را توضیح دهند. با این کار طی یک دوره کار مداوم منسجم می توان به نتایج مهمی درباره فنون سنتی مرمت کتاب دست یافت که ممکن است بسیاری نو و بی سابقه باشند.

۶. تاریخ

– آیا از مشخصات ظاهری و ویژگی های کتابت شواهدی در دست هست که به حتم یا به حدس بتوان گفت نسخه به تدریج و در طی سالیان به تألیف یا به تحریر درآمده است. این بحث از دید متن شناسی نیز قابل پی گیری است.

– آیا فهرست نویس دلائلی در دست دارد که کتاب در زمان حیات مؤلف کتابت شده است؛ در چه سنواتی از تاریخ زندگی وی.

– آیا در ضمن متن یا حاشیه به مجموعه یا نام کتابخانه ای که دارنده کتاب بوده اشاره شده و می توان از مواردی مشابه این حدس زد که در پی کدام رویداد تاریخی یا انهدام آن کتابخانه، مجموعه نسخه هایش پراکنده گشته است.

– آیا کتابت این نسخه در پی روایتی، ماجرا و رخدادی خاص واقع شده؛ اگر طی صدور فرمانی از جانب حاکم وقت نوشته شده، آن فرمان و تاریخش چیست، اگر هدیه است، نقل هدیه نامه با ذکر تاریخ و نام افراد ضروری است.

۷. کاتب

– درباره نام و شهرت و نسب کاتب چه اطلاعات دیگری به جز ترقیمه در دست داریم و مأخذ این آگاهی آیا خود نسخه است یا جای دیگر. آیا کتابت شغل شاغل وی بوده و گرنه آیا در دربار صاحب منصب دبیری و منشی هم بوده یا نه. چه کتاب مهمی را به خط او سراغ داریم.

– آیا کاتب به مشخصات نسخه اصل که در دست داشته و چگونگی به دست آوردن آن اشاره کرده است.

– چه نسخه های دیگری از این رساله اعم از اصل و رونوشت در دست بوده یا در دست هست و کدام اقدام است و در کدام فهرست یا کتابخانه و به چه شماره ای می توان آن را یافت.

– آیا نسخه تا به حال به طبع هم رسیده، مشخصات آن چیست.

بررسی فهرست از دیدگاه کتاب شناسی

به طور کلی در بررسی کتاب شناختی نسخه در بیشتر موارد تنها به ذکر نام کتاب و مؤلف یا شارح یا مترجم اکتفا شده و توضیحی که نشانه مراجعه به منابع و محصول استنباط فهرست نویس باشد دیده نمی شود. مگر ذکر نکاتی که از خود نسخه یا از نسخه دیگری از همین فهرست برمی آمده و این هم به ندرت رخ می دهد. توضیح

مصطلحات، فقه، فقه ارث، فقه حنفی، فقه شافعی، فقه مالکی، فلسفه، قرآن، قراء قرآن، قوافی، کلام، کیمیا، مثلثات، مدح، مدح نبی، مساحت، مصطلحات الحدیث، مصطلحات الفقه، معراج، مکالمات سه زبانه، مناسک، مناظره، منطق، مواعظ (نصیحة)، مولد، موافقت (میقات)، نحو (دستور زبان)، نکاح، نجوم، وصایا، هندسه، هیأت.

تا به این جا کوشش نویسنده در فهرست نویسی مختصر و مفصل را باز نمودیم. اینک اهم کاستی‌های فهرست مورد بحث را برمی‌شماریم.^۱

۱. فهرست نه الفبایی چیده شده و نه به ترتیب موضوع است. در هر صفحه نسخه‌هایی با موضوع‌های گوناگون زیر هم نام برده شده و چنین نیست که برای هر موضوع فصلی جداگانه در نظر گرفته باشند. ترتیب نسخه‌ها حتی بر مبنای تاریخ کتابت هم نیست؛ در حالی که می‌توانست کتب سده ۱۱-۱۲ یک جا و نسخه‌های سده ۱۲-۱۳ در یک مجموعه گرد آید.

۲. برای ذکر ویژگی‌های کتاب از دید نسخه‌شناسی ترتیب و نظم ثابتی در نظر نگرفته‌اند. مثلاً تاریخ کتابت و نام کاتب را پس و پیش می‌آورند؛ گویی از آغاز جای ثابتی نداشته است؛ ش ۱۰۴۴ و ۱۰۴۸. یا اگر به تعداد برگ‌های نسخه به ندرت اشاره می‌کنند، این مشخصه نیز جای خاصی ندارد، ممکن است آخرین توضیح باشد، ش ۱۰۳۵. حال آنکه غیر از نظم و انضباطی که فهرست نویسنده ملزم به رعایت آن است، نکته اساسی شیوه «الا هم فالاهم» است که از دیرباز در کتاب نویسی ایرانیان مطمح نظر بوده است.

۳. تعداد برگ‌های نسخه در همه موارد ذکر نشده؛ نمونه:

ش ۸۳۲: «۴۰۳ برگ، ۲ برگ آخر نانوینس است»

ش ۸۳۸: «برگ‌ها شماره گذاری شده، ۱۶۵-۲۴»

مقایسه دو مورد فوق به ما می‌گوید که پیدا نیست در مواردی که شمار برگ را می‌آورند (ش ۸۳۲) آیا فهرست نویسنده خود شمارش کرده‌اند.

۴. مواردی هست که نسخه شرح کتابی دیگر است، نامی را ذکر کرده‌اند بدون آن که قید کنند نام شارح یا مؤلف است؛ ش ۱۰۲۶.

۵. عنوان فرعی نسخه‌هایی متغیر دارد؛ یک بار زیر عنوان کتاب در پرانتز ش ۱-۵۹۱، جای دیگر کنار عنوان اصلی در پرانتز ش ۴۷۶.

۶. نسخه‌ها از شماره یک تا ۱۱۷۴ شماره شده‌اند و از این پس، ص ۱۸۸-۱۹۱ که پایان فهرست است، فاقد شماره سمت راست‌اند.

در این بخش کتاب‌ها با ذکر شماره‌ای به لاتین در سمت چپ ردیف شده‌اند که شامل ۳۷ مورد است. در مقدمه فهرست آمده است که این کتاب‌ها قبلاً شماره گذاری شده‌اند و درباره این شماره توضیح دیگری نداده‌اند. اگر شماره لاتین، نشانه ثبت نسخه در کتابخانه باشد، آیا کتاب را از داشتن شماره فارسی سمت راست یعنی شماره فهرست بی‌نیاز می‌کند!

۴. دعا، ادعیه

۵. حدیث، مجموعه احادیث

۶. احکام، احکام شرع

۷. بلاغت، معانی و بیان

۸. تفسیر و قرآن، تفسیر

۹. سیره، سیره النبی

ولی با در دست داشتن الگویی مناسب:

– تذکره محدثین، تذکره الشعرا، تذکره مختصر قراء قرآن و تذکره خطاطین ذیل تذکره جمع می‌شوند.

– «توحید» ذیلی از «کلام» می‌شود. فقه شافعی، فقه مالکی، فقه حنفی و مصطلحات الفقه همه زیر مجموعه «فقه» خواهند بود.

– برخی عناوین گنگ مانند: «مکالمات سه زبانه» که اساساً خارج از معنی «موضوع» است حذف می‌شوند و نسخه عنوان موضوعی مناسب خواهد یافت.

نکته‌ای مهم که از دید فهرست نویسنده پنهان مانده این است که باید از در آمیختن دو مفهوم «موضوع» با نوع (ژانر) اثر و «قالب» ادبی آن بر حذر بود. در فهرست مورد بحث مواردی هست که به جای موضوع، نوع ادبی یا قالب آن را آورده‌اند.*

افزون بر نکته مذکور، در مورد موضوع نیز مانند عنوان کتاب باید «اصلی و فرعی» را در نظر داشت. ممکن است برای نسخه‌ای که حاوی چند رساله است بتوان موضوع‌هایی را به طور «هم ارز» برگزید، ولی برای نسخه‌ای که تک رساله است تعیین موضوع اصلی و موضوع یا موضوع‌های فرعی و جنبی مهم است. فهرست نویسنده می‌بایست قید کند که کدام موضوع را به عنوان اصل و کدامین را با نام فرع ذکر کرده‌اند.

اکنون موضوع‌هایی را که فهرست نویسنده به نسخه‌های کتابخانه فیش داده‌اند با نظم الفبایی جمع می‌آوریم تا هم کوشش ورنجی را که ایشان بر خود هموار کرده‌اند بنماییم و هم نمایی کلی از مسأله‌ای که طرح کرده‌ایم به دست دهیم، شمار موضوع با حذف مترادف‌ها حدود ۸۵ عنوان است: * آداب، آداب تعلیم و تعلم (علم آموزی)، آداب قرائت قرآن، اجازه، احکام (احکام شرع، شریعات، فرائض) اخلاق، ادویه و دستورات، اصول، اصول الدین، بدیع، بلاغه (معانی و بیان)، بیان و انشاء، تاریخ، تاریخ اسلام، تجوید، تدبیر نفس، تذکره، تذکره خطاطین، تذکره شعرا، تذکره قراء قرآن، تذکره محدثین، تصوف، تعلیق، تفسیر (تفسیر قرآن)، تقویم، توحید، جبر و مقابله، جدل، جفر، جهاد، حدیث (مجموعه احادیث)، حساب، حکایات، حکمت عملی، خط، خطبه، دعا (ادعیه)، ذکر، رمل، سیاق، سیره (سیره النبی) سنة، شریعة، شعر (مجموعه اشعار، منظومه، دیوان)، صرف، صلاة (صلوة)، طب (مفردات طب)، عبادات، عروض، عقائد، عقائد مسیحی، علم الحروف، علم القرآن، علوم، علوم خفیه، غزوات، فروع، فرهنگ

